

Deventer pottenbakkerijen en terracottafabrieken uit de negentiende en twintigste eeuw¹

René Berends, 2010

De pottenbakkerijen zijn in de achttiende eeuw bijna geheel uit Oost-Nederland verdwenen. Er zijn in die tijd vier concentratiegebieden in Nederland waar aardewerk geproduceerd wordt: Friesland, Zuid-Holland (Gouda en wijde omgeving), West-Brabant (Bergen op Zoom en Oosterhout) en Oost-Brabant/Noord-Limburg.² Met name in Friesland wordt er in die tijd veel gebruiks aardewerk gemaakt.

In Deventer is wel wat pottenbakkersafval uit de achttiende eeuw gevonden, maar in zeer gering aantal. De laatste bekende zich in Deventer vestigende pottenbakker is Hendrik Janssen, die zich in 1628 vanuit Zutphen in Deventer vestigt. In de beroepentellingen en andere archivalia is in de tussenliggende periode geen pottenbakker aangetroffen.³

Uiteraard wordt ook in Oost-Nederland in die periode wel aardewerk gebruikt. Dit wordt geïmporteerd uit de concentratiegebieden uit Nederland en uit Duitsland.

Ook op het platteland is er behoefte aan gebruiks aardewerk, minder aan decoratief luxe artikelen als fayence en porselein.⁴

In de negentiende eeuw ontstaan er in deze bedrijfstak in de stad nieuwe initiatieven. Er komen vakmensen uit Duitsland naar Deventer. Derk Jan Berger uit Isselburg is in 1826 de eerste die zich in de stad vestigt. Hij begint een pottenbakkerij en leert zich al snel met de Deventer koopman Gerrit Jan Hamer.

Een tijdlang blijft het pottenbakken een traditionele, ambachtelijke bedrijfstak dat drijft op de Duitse vaklieden. Na enkele decennia verschijnt er in Deventer een ander slag ondernemers en vinden er technische en organisatorische vernieuwingen plaats, gekoppeld aan een opmerkelijke schaalvergroting. Er verschijnen stoommachines en er wordt bijvoorbeeld buizen en terracotta geproduceerd voor een landelijke markt.

Aan het eind van de negentiende eeuw verschaft de keramische nijverheid in Deventer aan ruim honderd mensen werk.

De rol van de Duitse immigranten is dan al lang uitgespeeld; alleen toen er tussen 1873 en 1884 een fabriek van steengoed kruiken gevestigd was, bleken ze weer onmisbaar.⁵

---

¹ In dit artikel is informatie verzameld vooral uit publicaties van Adri van der Meulen en Paul Smeele, grote kenners van het Nederlandse gebruiks aardewerk.

² Adri van der Meulen en Paul Smeele (2000), p. 41.

³ Adri van der Meulen en Paul Smeele (2000), p. 56.

⁴ Willem Elling (2000), p. 23.

⁵ Adri van der Meulen en Paul Smeele (2000), p. 65.

In Deventer is er sprake van een stormachtige ontwikkeling. Tussen 1870 en 1920 hebben er in Deventer waarschijnlijk meer pottenbakkers gewerkt dan in de gehele provincie Friesland in dezelfde periode.⁶

Interessant is verder dat de verschillende terracottafabrieken in Deventer tevens groothandelaren waren in glas, porselein en aardewerk.⁷

In het vervolg van dit artikel worden een aantal werkplaatsen en fabrieken besproken.

Berger - Hamer Deventer (Tangerink en Heutgens)

Johan Diederik Berger vestigt zich in 1826 uit Isselburg als pottenbakker in de stad bij de Noordenbergpoort in de huidige Gibsonstraat. Hij huurt daar een stukje grond van Gerrit Jan Hamer (1800-1874), die er een aardewerkfabriek bouwt.

Berger leert zich aan Hamer, een Deventer koopman. In de firma is Berger de vakman. Hamer en Berger zijn in Deventer pioniers. De beide compagnons gaan in 1830/2 uit elkaar. Berger wordt als meesterknecht door Hamer ontslagen. Berger verlaat daarop Deventer en gaat vervolgens naar Alkmaar om daar opnieuw te beginnen.

Hamer verblijft van 1840 tot 1846 in Goor. Van hieruit solliciteert hij naar de functie van commissaris van politie in Deventer. Hij wordt echter ongeschikt geacht.

Een meesterknecht, Willem Tangerink, neemt het bedrijf in deze periode waar, samen met een andere pottenbakker: Jacobus (Johan) Heutgens. Tangerink en Heutgens nemen in de jaren veertig regelmatig samen deel aan provinciale nijverheidstentoonstellingen (in 1842 in Deventer en in 1846 in Kampen). Zij tonen daar o.a. thee- en koffiegoed, kindergoed, kookpannen en bloempotten. Tangerink en Heutgens krijgen in 1848 toestemming om in de Molenstraat een eigen fabriekje te beginnen. Vermoed wordt echter dat de vergunning overgenomen is van Douwe Draaisma.

In 1850 wordt de aardewerkfabriek van Gerrit Jan Hamer samen met ander huizenbezit publiek geveild op verzoek van Hermannus Hamer, de zoon uit zijn eerste huwelijk, in verband met een erfeniskwestie. De pottenbakkerij wordt echter niet toegewezen aan de aspirant-koper.⁸ G.J. Hamer zet het bedrijf onder eigen naam voort tot 1857. Zijn zoon Gerhard Johan Hamer Jr. (geb. 1835) blijft tot 1868 op deze locatie. Vanaf 1862 afficheert hij zich voor het eerst als terracottafabriek. Hij gebruikt de initialen: G.J.H. jr. op zijn producten. Gerhard Johan had een jongere broer die in Groningen een fabriekje had.

---

⁶ Adri van der Meulen en Paul Smeele (2000), p. 56.

⁷ Adri van der Meulen en Paul Smeele (2000), p. 60.

⁸ Adri van der Meulen en Paul Smeele (2000), p. 62.

In de fabriek worden terracotta ornamenten gemaakt voor de bouw, beeldhouwwerk en tuinvazen. De klei voor het grovere werk wordt gedolven in de stadsweide, aan de overkant van de IJsel. Daarnaast werd er klei van de Leeuwenberg betrokken.

Op het voormalige Hardonk / Meelbrugcomplex zijn bij opgravingen in 1997 overblijfselen van een oven gevonden, afkomstig van de terracottafabriek van Hamer. Verder zijn er resten van terracotta bouwornameenten gevonden uit het midden en het derde kwart van de negentiende eeuw. Er is een misbaksel van een mangaangeglazuurd potje gevonden. Het vondstmateriaal bestaat uit delen van ornamenten terracotta kopjes en een gresbuis met het stempel 'Hamer Deventer'.

G.J. Hamer jr. bouwt in 1868 aan de Zwolseweg, tegenover de kerk (later: Fordgarage) een nieuwe terracottafabriek, waar hij ook gebruik gaat maken van stoom, o.a. om de kleimolens aan te drijven. In Friesland werden deze tot na 1900 aangedreven door paardenkracht. Hamer maakt dan ook nog traditioneel potgoed. Zo maakt hij, als de fabriek in 1868 geopend wordt, reclame voor 'Deventer, Fries en Gouds aardewerk'.⁹

[Foto van de fabriek Zwolseweg: Personeel fa. G.J. Hamer sr en G.J. Hamer jr te midden van hun personeel voor de nieuwe fabriek aan de Zwolseweg, gefotografeerd omstreeks 1870]

Hamer Jr. verkoopt zijn fabriek in 1888. Hij wordt overgenomen door Ir. I.C.F. Laurillard. Hamer gaat vervolgens naar Nijmegen waar hij een dakpannenfabriek begint.¹⁰

⁹ Adri van der Meulen en Paul Smeele (2000), p. 58.

¹⁰ Adri van der Meulen en Paul Smeele (2000), p. 60.

Douwe Draaisma

Toen in de Franse tijd iedereen zich bij de burgerlijke stand moesten registreren zijn veel Friese pottenbakkers zich Draaisma gaan noemen.

Jacob Draaisma, de vader van Douwe Draaisma, had vanaf 1821/2 in Kampen de aardewerkfabriek van H.C. Schwartz. Hij vertrok vandaar rond 1840 naar Leiden.

Zijn zoon Douwe Draaisma (1816-1872), oorspronkelijk uit Workum, groeit op in Kampen. Hij vestigt zich in 1848 vanuit Leiden in Deventer, in eerste instantie in de Molenstraat (1848-1851), daarna tot 1859 bij de Binnen-Brinkpoort (achter de Lange Bisschopstraat). In 1859 bouwt hij een fabriek aan de Bolwerksweide aan de overzijde van de IJssel. Daar werkt hij tot 1872.

[Foto van de fabriek aan de Bolwerksweg]

Het is een vooraanstaande pottenbakkerij. Draaisma exposeert veel, o.a. in Londen. Op nijverheidstentoonstellingen haalt hij verschillende bekroningen.

Hij maakt niet zo zeer keukengoed, als wel buizen, schoorsteenpotten, eeststenen en zijn 'beroemde' poreuze potjes voor galvanische batterijen. Verder produceert hij ook 'ornamenten voor de bouwtrant' en alle soorten bloemvazen.

In 1863 doet hij een vergunningaanvraag voor de bouw van een oven 'gedeeltelijk in, gedeeltelijk onder de grond, tot het stoken van met zout vermengde aarde.' Dat wijst op pogingen tot het maken van steengoed.

Douwe Draaisma is in het Groote en Voorstergasthuis overleden. De directeur van het gasthuis laat beslag leggen op de fabriek om de rekening betaald te krijgen. Dat heeft de fabriek uiteindelijk de kop gekost. Draaisma's zonen kunnen hierdoor het bedrijf niet overeind houden en moeten als knecht bij anderen gaan werken of kiezen een ander beroep.

Tangerink en Heutgens

Willem Tangerink en Jacobus (Johan) Heutgens, de meesterknechten van Hamer, die van 1840 tot 1846 in het bedrijf van Hamer waarnemen, nemen in de jaren veertig regelmatig samen deel aan provinciale nijverheidstentoonstellingen (Deventer in 1842, Kampen in 1846). Zij tonen daar o.a. thee- en koffiegoed, kindergoed, kookpannen en bloempotten.

In 1848 krijgen ze toestemming om in de Molenstraat een eigen fabriekje te beginnen. Vermoed wordt echter dat de vergunning overgenomen is door Douwe Draaisma, die er in 1848 start.¹¹

Johan Heutgens overlijdt in 1855, op 62-jarige leeftijd. Willem Tangerink overlijdt in 1876. Hij blijft werken als pottenbakker, mogelijk bij Draaisma.

Laurillard – nv Deventer IJzeraardenbuizen- en Terracottafabriek

Draaierij.

Buiscopers.

[Interieurfoto's uit de fabriek van Laurillard, in 1907]

In 1888 neemt Ir. I.C.F. Laurillard, uit Amsterdam, de in 1868 gebouwde terracottafabriek van Hamer aan de Zwolseweg tegenover de katholieke kerk, over.

Na 1900 legt Laurillard zich vooral toe op het produceren van gresbuizen. In 1899 maakt Laurillard er een nv van en noemt de fabriek: nv Deventer IJzeraardenbuizen- en terracottafabriek.

In 1912 doet de heer Kuipers een aanvraag voor de fabriek om op het elektriciteitsnet aangesloten te worden.¹²

[Brief o.a. ondertekend door de Deventer fabriek]

¹¹ Adri van der Meulen en Paul Smeele (2000), p. 63.

¹² Nijvertijd 16

De fabriek maakt hardgebakken gresbuizen (Tuyaux en gres, Steinzeugröhre) en hulpstukken, ten dienste van stedelijke rioleringswerken, alsmede de fabricatie van vuurvaste stenen, speciaal grotere faconstukken. Onder de afnemers telt de fabriek de grootste gemeenten als Amsterdam, Rotterdam, Den Haag. Ook levert de fabriek in de koloniën en verschillende grote rijks-, provinciale en particuliere werken. Vuurvaste stenen worden vooral geleverd aan de spoorwegmaatschappijen in het land en ook aan de koloniale gebieden.

De fabriek werkt met een 100 pk stoommachine en heeft in 1907 een eigen elektrische centrale, die voor verlichting en gedeeltelijk voor de krachtoverbrenging zorgt. De producten worden op hydraulische- en walspersen geperst en in 28 ovens bij 1600 graden gebakken. De fabriek heeft in 1907 een eigen motorboot voor het vervoer van producten naar het westen van het land.

In 1890 produceert Laurillard 77 wagons, in 1906 al 378 wagons, waarbij voor een wagon 10.000 kg gerekend wordt. Daarmee was de fabriek in Deventer de grootste van de Nederlandse buizenfabrieken.¹³

Ir. I.C.F. Laurillard liquideert zijn gresbuizenfabriek in 1923, waarmee er dan ook een einde komt aan de grootschalige productie van aardewerk in Deventer.

De gemeente koopt de grond en opstallen. Er worden huizen gebouwd. Het hoofdgebouw aan de Zwolseweg wordt vervolgens tot in de jaren tachtig /negentig als (Ford)garage gebruikt.

In 1906 publiceren de Nederlandse buizenfabrikanten gezamenlijk een prijscourant met de samen overeengekomen prijzen van buizen en hulpstukken. De nv Deventer ijzeraardenbuizen en terracottafabriek van Laurillard maakte blijkbaar prijsafspraken met de concurrenten: B.J. Canoy (Tegelen), H.F. Hamelberg & Co. (Deventer), Gebr. Hillebrand (Utrecht), Houben & Steegh (Venlo), Janssen & Willemsen (Reuver), D. v. Oostveen (Utrecht) en Gebr. Teeuwen (Tegelen).

'In de fabriek maakten arbeiders aarden buizen voor een schamel salaris van fl.6,60 per week. Door 's nachts te werken konden ze hun loon aanvullen met acht cent per uur. Omstreeks de eeuwwisseling was de duur van de arbeidstijd niet aan wettelijke beperkingen gebonden. Er werd zes dagen in de week gewerkt, terwijl de gemiddelde arbeidsdag zo'n dertien uur duurde. Toch waren de verdiensten zo gering, dat veel mannen gedwongen waren naast hun gewone werk een bijbaantje te zoeken. Dat was zeker noodzakelijk als er bijzondere uitgaven waren. Zo had de vader van Trintje Prinsen-Lankhorst een opmerkelijke bijbaan: 'Hij werkte eerst op een gresfabriek, waar ze onder meer buizen van aardewerk vervaardigden. Vader maakte bloempotjes, waarvoor hij twee cent per stuk kreeg. Tegen

---

¹³ René Berends (2005), p. 71-72.

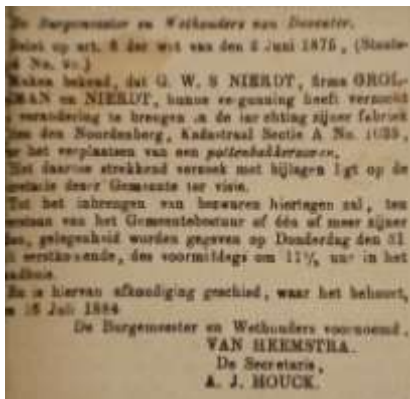

schafttijd ging moeder naar de fabriek om hem koffie en brood te brengen, zodat hij potten kon blijven draaien. Om wat extra inkomsten te hebben is hij ook nog een poosje klopper oftewel porder geweest. Om vier uur 's morgens moest hij de straat op om bij zijn klanten op het raam te tikken om ze wakker te maken. Wekkers waren er immers nog niet.¹⁴

De fabriek waar de vader van Trintje Prinsen-lankhorst potten draaide was al sinds 1867/8 aan de Zwolseweg gevestigd en moet één van de eerste gebouwen in dit deel van de stad zijn geweest. De fabriek was eerst in eigendom van de firma Hamer, ging over in handen van ir. I.C.F. Laurillard.

Na beëindiging van de fabriek maakte een deel van het complex plaats voor woningbouw, terwijl een ander deel onderdeel ging vormen van Auto Deventer bv. Ook dit bedrijf moest uiteindelijk (eind jaren tachtig) plaatsmaken voor woningen.

Grolleman - Grolleman & Nierdt - Grolleman

Lubbert Grolleman (1851-1931) begint in 1878 een terracottafabriek aan de Lagestraat in Deventer. Hij is een korte periode (1882-1884) geassocieerd met George W.S. Nierdt (1860-1890), afkomstig uit Arnhem. De firma Grolleman en Nierdt signeert hun aardewerk dan met G&N.¹⁵

[Krantenartikel 1884]

Grolleman stapt in 1884 uit het venoot. Nierdt behoudt de locatie en Grolleman begint voor zichzelf op een nieuwe locatie, vermoedelijk aan de Bergsingel.

In 1888 koopt hij, na liquidatie van de fabriek van Nierdt's opvolger Vos, de locatie aan de Lagestraat weer terug en blijft hier tot 1911 gevestigd en produceren.

[Pyrogène van G&N voor de luciferfabriek De Ooievaar in Deventer]

¹⁴ Bron: <http://www.zwolseweg.nl/zwolseweg/pag-1923.html>

¹⁵ Dr. J.U. Post (2005), p. 99.

De productie van de terracottafabriek van Grolleman is veelzijdig geweest. Hij produceerde onder andere bouwornamenten, tuindecoraties (pedestals en tuinbeelden), keukenaardewerk, schoorsteenkapen, privaatrechters, en alle maten bloempotten.

[Beeldmerk van de pyrogène van G&N voor de luciferfabriek De Ooievaar in Deventer]

Nierdt - Vos

George W.S. Nierdt wordt in 1860 in Arnhem geboren. Hij sterft al op jonge leeftijd in 1890. Nierdt treedt in 1882 als vennoot in de dan bestaande terracottafabriek van Grolleman aan de Lagestraat. In 1884 stapt Grolleman eruit, waarna Nierdt het bedrijf in zijn eentje zelfstandig doorzet.

Een jaar later verkoopt hij het echter aan de Amsterdamse architect Nicolaas Vos, die op zijn beurt in 1888 de zaak liquideert, waarna Grolleman in 1888 het gebouw terugkoopt.

Nierdt begint vervolgens in 1888 aan de Bergsingel de Deventer stoomwasch-, bleek- en strijkinrichting. Als Nierdt in 1890 overlijdt wordt de firma omgezet in een nv.

Keuls-aardewerkfabriek van Hamer en Cannenburg – Voorbeijtel Cannenburg

Pogingen van Nederlandse pottenbakkers om het Duitse steengoed te imiteren zijn schaars. In 1873 wordt er echter in Deventer een fabriek opgericht voor Keuls aardewerk en kruiken. Aanvankelijk wordt de fabriek gebouwd door de vennoten G.J. Hamer jr. en Willem Voorbeijtel Cannenburg jr. (afkomstig uit Amsterdam).

Van der Meulen en Smeele vermoeden dat zij hun potten signeerden met HC.

In 1877 gaat Voorbeijtel Cannenburg alleen verder. De fabriek wordt al in 1884 gesloten. De florerende fabriek wordt publiek geveild 'wegens vertrek van den eigenaar'.¹⁶ Uiteindelijk is er geen gegadigde om de fabriek over te nemen en worden de gebouwen gekocht door de eigenaren van de tapijtfabriek.

De fabriek heeft enkele pottenbakkers in dienst, afkomstig uit Duitsland, zoals Joseph Gertz, Marten Jacob Gertz, Friedrich Wilhelm Tenbrink en Anton Joseph Emons.¹⁷

Uit advertenties in de Deventer Courant wordt duidelijk dat ook in de stad zelf personeel geworven wordt.¹⁸

¹⁶ Adri van der Meulen en Paul Smeele (2000), p. 60 en 63.

¹⁷ Adri van der Meulen en Paul Smeele (2000), p. 63.

¹⁸ Deventer Courant 29-10-1875 en 21-2-1879.

De klei voor dit steengoed is volgens Van Deirse (19??) afkomstig uit Duitsland. De Stadtlohner pottenbakkersklei werd over de Buurse beek naar Deventer getransporteerd. Hij noemt als stapelplaats de 'Potteerdenhook' tussen Haaksbergen en Neede.¹⁹

H.H. Hamelberg & Co.

In 1870 wordt er een aanvraag gedaan voor de bouw van een fabriek aan de Lagestraat, buiten de Noordenberg, dicht bij de IJsel. Hamelberg (geb. 1832) was predikant in Cuyck aan de Maas. Hij bleef werkzaam op de kansel, ondanks zijn betrokkenheid bij de Deventer fabriek die geleid werd door zijn broer Karel (geboren 1837), die voordien stuurman was op de grote vaart.

De fabriek wordt uiteindelijk in 1872 opgericht en heeft gedraaid tot 1907.

De firma heeft zich toegelegd op de fabricage van buizen en terracotta.

Hamelberg verkocht zoals we op de prijscourant kunnen lezen ook bloempotten en –schotels, en allerlei modellen van palm- en orchideeënpotten.

[Gresbuizen vazen]

De Deventer aardenbuizenfabriek H.F. Hamelberg & Co. perste machinaal aarden buizen. Er werden allerlei soorten ijzeraarden buizen en hulpstukken gemaakt, dubbel, enkel en onverglasde buizen van 3 tot 24 Engelse duim diameter en in alle gewenste lengten. Verder schoorsteenpotten en -kappen, monumentale schoorsteenpotten, ventilatiekappen, privaatrechters met en zonder stankafsluiting, zwaanhalzen, schoorsteenbuizen of kachelringen. De producten waren met goud bekroond. En certificaten van gemeentearchitecten, maatschappijen, aannemers, bouwondernemers, enz. konden op verzoek worden overlegd. De fabriek heeft een stoommachine gehad.

[Foto Hamelberg en Hamelberg met zijn vrouw Hamelberg-Tuk]

¹⁹ Van Deirse geciteerd in: Wilhelm Elling (2000), p. 147.

[Diverse foto's materiaal Hamelberg & Co., o.a. een prijscourant uit 1895]

A.A. Janssen

In 1892 vestigt Andreas Arnoldus Janssen zich in Deventer als een pottenbakker van de oude stempel aan de Ooievaarstraat. Hij is afkomstig uit Tegelen.

[Exterieur van de fabriek aan de Ooievaarstraat]

Zijn nazaten bouwen het bedrijfje uit tot een bloempottenfabriek, waar op mechanische wijze bloempotten gemaakt zijn. De fabriek sluit in 1983 de poorten. Het interieur is naar het Openlucht Museum overgebracht.

[Interieurfoto's firma Janssen]

Locaties²⁰

1. Gibsonstraat tussen Smedenstraat en Binnensingel (bij vml Hardonkgarage)

1826-1830	J.D. Berger
1830-1857	G.J. Hamer Sr.
1857-1868	G.J. Hamer Jr.

2. Vml Fordgarage Zwolseweg

1868-1888	J. Hamer Jr.
1888-1923	I.C.F. Laurillard

3. Molenstraat (in de bocht voor de Stenenwal)

1848-1851	Draaisma
-----------	----------

4. Binnen Brinkpoort (Op den Keijzer, achter vml pand Knaakland, achterzijde Korte Bisschopstraat)

1851-1859	D. Draaisma
-----------	-------------

5. Bolwerksweg

1859-1872	Draaisma
-----------	----------

6. Noordenbergstraat (ongeveer waar Clemens Hogenstijn woont)

1860-1866	J. Staal
-----------	----------

7. Buiten Noordenberg: Lagestraat-IJsselkade

????-????	????
-----------	------

8. Zwolseweg, direct ten noorden van Fordgarage (Hamer/Laurillard)

1870-1907	H.F. Hamelberg
-----------	----------------

9. Buiten Noordenberg: huizenblok Hogestraat - Perenstraat

1873-1884	W. Voorbeijtel Cannenburg
-----------	---------------------------

10. Buiten Noordenberg: Lagestraat

1878-1882	L. Grolleman
-----------	--------------

11. Bergsingel – hoek Bergpoortstraat (op de punt van het Bolwerk).

1882-1884	Grolleman en Nierdt
1884-1886	G.W.S. Nierdt
1886-1888	N. Vos
1888-1911	L. Grolleman

12. X

1884-1888	L. Grolleman
-----------	--------------

13. Ooievaarstraat

1892-1893	A. Janssen
-----------	------------

---

²⁰ Gebaseerd op Adri van der Meulen en Paul Smeele (2000). Nb klopt niet helemaal!

Literatuur

Beer, Hylle de (2000). Een majolicabakker in Deventer. In: *Böing, Antonius e.a. Töpfer - Kramer - Pottenbakkers. Keramik tussen IJssel & Berkel*. Ahaus: Druckerei Hartmann.

Elling, Wilhelm (2000). Keramiek tussen IJssel en Berkel. In: *Böing, Antonius e.a. Töpfer - Kramer - Pottenbakkers. Keramik tussen IJssel & Berkel*. Ahaus: Druckerei Hartmann.

Maatschappij van Nijverheid (2005). *Deventer als industriestad 1907*. Uitgegeven bij gelegenheid van de 130e Algemeene Vergadering der Maatschappij van Nijverheid door het Departement Deventer. Met een inleiding door René Berends. Deventer: Corps 9.

Meulen, Adri van der en Paul Smeele (2000). De opbloei van de aardewerknijverheid in Gelderland en Overijssel na 1800 en de rol van Duitse immigranten. In: *Böing, Antonius e.a. Töpfer - Kramer - Pottenbakkers. Keramik tussen IJssel & Berkel*. Ahaus: Druckerei Hartmann.

Postma, Dr. J.U. (2005). *Nederlandse lucifershouders van 1840-1940*. Kampen: Kok.

Smeele, Paul en Adri van der Meulen (1996). *Fries aardewerk. De pottenbakkers van Friesland. 1750-1950*.

<http://www.zwolseweg.nl/zwolseweg/pag-1923.html>

Losse opmerkingen

In 1813 vestigt zich Gradus Stüber, pottenbakker uit Bocholt, even buiten de stadswal bij de Meipoort in Doesburg. In 1825 verkoopt hij zijn bedrijf en vertrekt naar Deventer.

In Sjerfkes (2003) is informatie te vinden over o.a. Janssen die vanuit Tegelen naar Deventer gegaan is.